

Борис Яценко

І ЩЕ ПРО АВТЕНТИЧНІСТЬ “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ”

З першої половини XIX ст. до нашого часу на захист “Слова” написано сотні праць. Але тема автентичності пам’ятки залишається все ще актуальною і недостатньо розробленою. Навіть у 5-томній “Енциклопедии “Слова” (СПб., 1995) немає відповідної статті. Цей парадокс можна пояснити тим, що вчені протягом 200 років лише спростовували закиди скептиків, які брали під сумнів давність поеми. А система доказів її автентичності так і не була вироблена.

Вже невдовзі після першодруку (1800) “Слово” було піддане гострій відвертій обструкції з боку російської аристократії. Поміркованішими були М.Каченовський та його однодумці, які вважали, що XII ст. — це вік “дитинства народу”, а тому “Слово” як досить складний твір не могло виникнути раніше XIV–XVI ст. Щоправда, вони не виключали того, що “Слово” міг написати і в XII ст. якийсь грек або норман, а перекладене воно було на слов’янську мову в XVI ст. Ці закиди досить активно спростовував М.Максимович, показавши органічну єдність “Слова” з ментальністю українського народу.

Наприкінці XIX ст. проти автентичності “Слова” виступив французький славіст Л.Леже у книзі “Руси і слов’яни” (1890). Він повторив твердження російських скептиків і вперше висловив припущення про залежність “Слова” від “Задонщини” (XIV ст.). Згодом цю ідею розвинув А.Мазон та його послідовники, в т.ч. російський історик О.Зимін, які датують “Слово” кінцем XVIII ст. Питання автентичності надовго було знято з порядку денного після виходу у світ капітальної колективної праці радянських дослідників “Слово о полку Игореве” и памятники Куликовского цикла: К вопросу о времени написания “Слова” (1966). Проте у словознавстві навіть зараз нема жодної ключової позиції, яку можна було б вважати загальноприйнятою.

Першорядна роль належить встановленню часу написання поеми, тобто прив’язці “Слова” до конкретної суспільно-політичної ситуації. І тут розбіжність у поглядах дослідників досить значна. У XIX–XX ст. “Слово” датували переважно 1185–1187 рр., але чимало фактів у ньому виходять за ці рамки. Називають також 1190-ті роки, початок і середину XIII ст., далі XV ст. і, нарешті, “Слово” подається як фальсифікат XVIII ст.

Щодо місця написання, то найчастіше фігурують Київ, Чернігів, Галич, Новгород-Сіверський, а останнім часом навіть Владимир-Суздальський. Тому визначення історичної основи “Слова” досить утруднене.

Важливо також простежити побутування списку “Слова” протягом XII–XVIII ст., його ремінісценції в різних пам’ятках. І тут також немає єдності. Окремі дослідники, зокрема й українські, вбачають у ньому новгородсько-псковські риси, ігноруючи численні українські фонетичні й морфологічні особливості, які найпереконливіше класифікував І.Огієнко.

Нарешті, для ствердження автентичності “Слова” необхідна переконлива національна ідентифікація. У першій половині XIX ст. дослідники, серед яких і В.Белінський, не сумнівалися в українському походженні “Слова”. В радянський період воно вважалось пам’яткою “трёх братских народов”. Нині петербурзька “Енциклопедия “Слова” оголосила його російським “национальным литературным шедевром”, відкинувши штучні визначення радянської доби.

Таким чином, і нині “Слово” залишається в тому невизначеному стані, який заохочує різних інтерпретаторів до будь-яких містифікацій. Про це свідчить і недавня поява в українській та американській науковій періодиці статей професорів Гарвардського університету (США) Е.Кінана та Г.Грабовича про те, що “Слово” було написане на початку 1790-х років чеським славістом Й.Добровським у стані “шизоїдально-маніакального синдрому”, доопрацьоване в гуртку О.Мусіна-Пушкіна і подане громадськості як “літературний шедевр”. Автори цих статей старанно уникають будь-якого серйозного аналізу тексту “Слова” і зосереджують свою увагу лише на інтерпретаціях різних висловлювань попередників. Проти цих спроб

Слово і Час. 2003. №7

компрометації “Слова” виступили О.Мишанич¹ та Б.Яценко².

Утверджуючи автентичність “Слова”, передусім слід відвести всілякі підозри від О.Мусіна-Пушкіна та його гуртка в фальсифікації тексту поеми. Для цього необхідно вивчити послідовність роботи першовидавців над рукописом, над його транслітерацією. Проте дослідники не могли визначитись щодо характеру письма мусін-пушкінського списку “Слова” (далі СМП). Так, у першому виданні сказано, що рукопис “за своїм почерком досить давній”³.

О.Мусін-Пушкін схильний був “віднести ту переписку до кінця XIV або початку XV століття”⁴. Водночас у 1839 р. було опубліковано свідчення друкаря С.Селівановського, який сам набирив текст пам’ятки в Московській сенатській друкарні. Він повідомив, що “бачив у рукопису Пісню Ігореву. Вона написана справді у книзі, як сказано в передмові, білоруським письмом, не таким давнім, схожим на почерк Дмитрія Ростовського”⁵. Почерк митрополита Ростовського,

українського релігійного діяча Д.Туптала (1651–1709), добре відомий палеографам; він писав київським скорописом середини XVII ст.

Проте тривалий час цей факт був повністю зігнорований, оскільки вчені не знаходили можливості перевірити заяву Селівановського. Так, М.Тихонравов вважав, що СМП являв собою півустав, який переходив у скоропис. І В.Перетц реконструював текст “Слова” у півуставі XV ст. Такий же варіант запропонувала і Л.Жуковська. Проте на цій основі неможливо було пояснити численні розходження між Катерининською копією і текстом першого видання. Сам О.Мусін-Пушкін і його однодумці допустили в розшифруванні та інтерпретаціях тексту десятки графічних помилок, які були б неможливі при осмисленні півуставного списку. Саме ці помилки дозволили нам за методом палеографічної трасології відтворити графеми СМП і реконструювати весь текст у київському скорописі третього періоду (друга пол. XVI — перша пол. XVII ст.). Зрозуміло, що ніхто з фальсифікаторів кінця XVIII ст. не міг підробити незнайомий для нього київський скоропис 200-річної давності⁶.

Приналежність СМП до XVII ст. підтверджують і сліди використання “Слова” у книзі Д.Туптала “Руно орошенное” (1680), того самого списку, який пізніше став власністю О.Мусіна-Пушкіна⁷.

3 липня ц.р. виповнюється 70 років українському літературознавцю Борисові Яценку — досліднику киево-руської (староукраїнської) літератури, зокрема “Слова о полку Ігоревім”, “Слова Данила Заточника”, “Слова о погибелі Руської землі”, “Велесової книги” та ін.

Б.Яценко — учасник кількох Міжнародних і

Всеукраїнських конференцій і конгресів. Опублікував близько 120 наукових праць в українських і зарубіжних виданнях. Він співавтор 5-томної “Енциклопедии “Слова о полку Ігореве” (СПб., 1995). Видав дві монографії з перекладом і дослідженням “Велесової книги” (1995, 2001), а також монографію “Слово о полку Ігоревім” та його доба” (К., 2000).

Б.Яценко — давній автор у журналі “Слово і Час” (перша публікація датована липнем 1973 року).

Редакція журналу щиро вітає ювіляра, зичить творчого натхнення і нових наукових звершень.

¹ Мишанич О. Довкола “Слова”: Нова ревізія автентичності видатної пам’ятки // Літ. Україна. — 2001. — 30 серпн. (те саме: Медієвістика. — Вип. 3. — 2002).

² Яценко Б. У полоні власних містифікацій (про статті Е.Кінана та Г.Грабовича) // Слово і Час. — 2002. — № 5. — С.22–29 (те саме: Медієвістика. — Вип. 3. — 2002; Русская литература. — 2002. — № 3).

³ Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ... — М., 1800. — С. XII. Дальші посилання — в тексті.

⁴ Див.: Записки и Труды ОИДР. — М., 1824. — Ч. 2. — С. 35–36.

⁵ Див.: Сынъ Отечества. — 1839. — Т. 8. — Отд. 6. — С. 17. В XIX ст. “білоруським письмом” називали київський скоропис XVI–XVII ст.

⁶ Див.: Яценко Б.И. О некоторых особенностях рукописи “Слова о полку Игореве” // ТОДРА. — 1992. — Т.45. — С.351–363; Його ж. “Слово о полку Ігоревім” та його доба. — К., 2000. — С.149–223.

⁷ Див.: Яценко Б.И. Дмитрий Ростовский и “Слово о полку Игореве” // Русская литература. — 1996. — №4. — С. 117–122.

Важливе значення має знайдена Л.Дмитрієвим ремінісценція “Слова” у “Сказанні про битву новгородців із суздальцями”. Йдеться про розгром Романом Мстиславовичем військ Андрія Боголюбського 1169 р. За Новгородським літописом, полонених було так багато, що “купляху Суждалѣць по две ногатѣ”⁸. У “Слові” зустрічаються ті ж грошові визначення: “чага по ногатѣ, а кощей по резанѣ” (С. 28). Як видно, рабиня-чага цінилася набагато вище, ніж раб-кощей, оскільки одна ногата дорівнювала 2,5 резанам. Однак у списку XVI ст. “Сказання” це співвідношення втрачено, і автор використовує обидва поняття з тексту “Слова” формально, вважаючи *резану* ціннішою грошовою одиницею: “А суждалѣцов стали продавати по два на ногату, а по три на резану”⁹. До другої половини XVI ст. відноситься і Щукінський список “Слова”, що мав спільний протограф з СМП¹⁰.

Скептики намагаються прив’язати “Слово” до “Задонщини”, вважаючи його пізнішим твором. Однак залежність “Задонщини” від “Слова” переконливо доведена в працях багатьох радянських і зарубіжних дослідників. До того ж запис фрагмента зі “Слова” у псковському Апостолі 1307 р. свідчить про побутування “Слова” задовго до Куликовської битви 1380 р. й появи “Задонщини” наприкінці XIV або у XV ст. Сліди “Слова” виявилися і в ще давніших пам’ятках, зокрема у “Слові о погібелі Руської землі” (1235–1236), “Молінні Данила Заточника” (початок XIII ст.) та ін.

Але найпереконливіше стверджують автентичність “Слова” його історичні реалії, зокрема той ключовий факт, що князь Ігор поставлений поруч зі “старим Володимиром”, київським князем, як *рівновеликий* — “отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря”, а також підсумковий висновок автора, що Руській землі без Ігоря, як тілові без голови (С.44).

Ще 1929 р. В.Ходасевич побачив у “Слові” два завдання, які ставив перед собою автор: завдання політичне — пробудити *національну* свідомість, закликати князів до згоди в ім’я єдиної Руської землі (в нашому розумінні — колишньої метрополії) і завдання філософічного характеру — показати “героя, ніби поваленого, а по суті непереможного”, героїзм якого весь час “надійно мотивується його політичною місією”¹¹. І коли автор “Слова” проголошує в заключній частині поеми, що Руській землі без Ігоря, як тілові без голови, то він має на увазі саме цю його політичну місію — утвердити єдність і захистити Русь від зовнішніх ворогів. Така характеристика Ігоря Святославовича могла виникнути після того, як той став старійшиною в роді Олеговичів, головним претендентом на київський престол (1198).

У 1966 р. Б.Рибаків писав, що в XII ст. в Києва було два напрями боротьби — Половецький степ і Володимиро-Суздальське князівство. З часів Юрія Долгорукого північні князі спрямовували свої військові сили на підкорення Києва, використовуючи для цієї мети прикордонне Переяславське князівство¹². Найпам’ятнішими подіями були 12 походів Долгорукого разом з половцями, своїми союзниками, на Русь і розгром Києва військами Боголюбського теж з половцями 1169 р.

Наприкінці 1170-х дві сили — половці і суздальці — створили єдиний воєнний кулак, який 1177 р. зруйнував Рязань, в середині 1180-х замахнувся вже на всю Руську землю. І лише похід Ігоря розладнав плани об’єднаної широкої агресії, а Сіверщина включилася в єдину систему оборони Русі. Відтоді назавжди визначились кордони України-Русі на північному сході: Україна і Суздальщина сформувались як два етнічно різні державні утворення, ворожі одне одному, ще задовго до татарщини.

Ситуація ускладнилася 1196 р., коли Рюрик Київський передав Переяслав Руський Всеволоду Суздальському як його отчину. Саме тоді Ігор Святославович став великим чернігівським князем, співправителем Рюрика в Києві. Ігумен Мойсей склав їхній спільний великокнязівський літопис, який дійшов до нашого часу в Іпатіївському списку. “Слово” було реакцією на складні суспільно-політичні процеси, стало в обороні Русі, колишньої метрополії. На думку автора, лише Ігор міг врятувати Русь від нової руйнації.

⁸ Полное собрание русских летописей. — СПб., 1841. — Т.3. — С. 15.

⁹ Див.: Культурное наследие Древней Руси. — М., 1976. — С. 50–54.

¹⁰ Яценко Б. “Слово о полку Игоревім” та його доба. — С.171–181.

¹¹ Див.: Русская литература. — 1989. — № 1. — С. 100–102.

¹² Див.: История СССР с древнейших времен... — М., 1966. — Т.1. — С.587.

У 1196 р. Роман Волинський визнав тодішнього чернігівського князя Ярослава Всеволодовича главою руських князів і прагнув посадити його в Києві. В запропонованому ним проєкті федеративного устрою Русі у виборах великого князя повинні були брати участь лише *місцеві* князі — володимиро-волинський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький і рязанський. Тут охоплена майже вся Руська земля кінця XII ст. Роман Мстиславович не назвав переяславського князя, бо в 1196 р. Переяслав був переданий під контроль Суздаля і самостійного значення не мав. Отож князь Роман не допускав ніякого втручання суздальського князя в *руські* справи.

Автор “Слова” дещо інакше вирішує цю проблему. Святослав Київський у своєму Золотому Слові визнає право Всеволода Суздальського на отчину і закликає його захистити Переяслав — “отня злата стола поблюсти” (С. 28). Але він не називає рязанського князя, оскільки в 1198 р. Рязань була вилучена з чернігівської єпархії і потрапила під контроль Суздаля. Видно по всьому, що й автор “Слова” був проти участі колишньої колонії, Володимиро-Суздальської землі, у внутрішньо-політичному житті Русі. Обидва ці факти як у проєкті Романа, так і в тексті “Слова” переконливо свідчать про автентичність обох пам’яток.

У “Слові” є ще один епізод, який датує написання цієї пам’ятки з найбільшою точністю. Святослав Всеволодович звертається до Ярослава Новгородського й онуків Всеслава із закликом припинити братовбивчу війну. І конфлікт, який виник між новгородцями і полочанами восени 1198 р., вдалося владнати взимку того ж року. За межі цього часу автор “Слова” не виходить¹³.

Усі ці обставини були актуальними і доленосними для Русі лише наприкінці XII століття, в постімперський період, коли гостро постало питання про виживання Руської землі у її протистоянні з Суздалем.

Через короткий час сталися події, що докорінно змінили ту розстановку політичних сил, яка знайшла відображення у “Слові”. У 1199 р. Роман Мстиславович захопив Галич й утворив могутнє Галицько-Волинське князівство, став фактичним самодержцем Русі. У 1202 р. помер князь Ігор, а в 1205 р. загинув князь Роман. У 1206 р. Всеволод Суздальський був вигнаний з Переяслава, який знову повернувся під контроль Києва. А 1212 р. після смерті Всеволода Рязань знову стає незалежною. Отже, аналіз історичної інформації поетичних образів “Слова” утврджує його автентичність як киево-руської (староукраїнської) пам’ятки 1198 року.

* * *

Індійський учений С.Чаттерджі назвав “Слово” “однією з найвидатніших маленьких поем у світовій літературі, які донесли до нас свіжий подих світу давнього слов’янства”¹⁴. Ця висока оцінка свідчить, що “Слово” залишається актуальним і в сьогоденному світі, зрозуміле для національних спільнот.

У процесі роботи над “Словом” не можна не помітити, що воно досить близьке до ведійської традиції й індійських епічних поем. Перш за все автор ставить над подіями свого часу Бояна, давнього поета і пророка. Коли Боян “кому хотяше пѣснь творити, то растѣкашеться мыслію по древу, сѣрымъ вѣлкомъ по земли, сызымъ орломъ подъ облакы” (С.3). Справді, Боян шукав натхнення у трьох світах — небесному, середньому і земному. Як і індійський ріші, Боян ближчий до богів, аніж до князів, на честь яких складав пісні. Тому в народі його називали “віщим”. Святослав Київський нагадав у своєму Золотому Слові — зверненні до князів захистити Русь — один з афоризмів Бояна: “Ні мудрому, ні багатому, ні птиці безпечній Суду Божого не минути” (в оригіналі: “Ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду суда Божія не минути”. — С. 37). І все ж автор відмовився імітувати манеру Бояна, бо був сповнений прагнення описати події “по былинамъ сего времени” (С.2).

Свою розповідь автор почав, змалювавши сонячне затемнення, яке справді було 1-го травня 1185 р., але вже *після* поразки Ігоря 28 квітня 1185 року¹⁵. Отож, у поемі затемнення

¹³ Яценко Б.І. Про Золоте Слово Святослава Київського // Рад. літературознавство. — 1976. — № 5. — С. 53–59.

¹⁴ Див.: IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. — М., 1962. — Т.1. — С.168.

¹⁵ Див: Татищев В.Н. История Российская. — М.; Л. — 1964. — Т.3. — С.136. Калпист В.В. Собр. соч.: В 2 т. — М.; Л., 1960. — Т.2. — С. 97–98.

— це поетичний образ, ознака зовнішньої небезпеки для Руської землі: “Тогда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣть отъ него тьмою вся своя воя прикрыты” (С.5). Темрява стояла між Сонцем і Землею, тобто затемнене Сонце само стало жертвою ворожих намірів. І ця тема близька до розповіді про вкрадені сонячні промені у Ведах. Великий індійський мислитель Ауробіндо писав: “Це була боротьба між прихильниками Світла і силами Темряви”; “...сяюче світло — це колір, варна, Правди...”; “Сонце — це Бог Правди”¹⁶.

За “Словом”, Ігор не мав альтернативи: його війська були приречені на бій. Тому рішення Ігоря покластися на Волю Божу, на Божий Суд було цілком закономірним. І воно дуже близьке до тих самих мотивів у Ведах та індійському епосі.

У “Слові” Сонце-правда було в небезпеці, й Ігор, не вагаючись, проголосив: “луце ж бы потяту быти, неже полонену быти!” (С.5). Тобто краще загинути в бою у відкритому полі, аніж потрапити в полон, сидючи вдома. Таке тлумачення цієї фрази запропонував М.Грушевський ще в 1923 році¹⁷. І далі: “Съ вами, русици, хошу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону” (С.6). Отже, і Дон треба було визволяти.

У Ведах Індра визволяє і Світло, і Води (Сім рік), коли вбиває Врітру. Але автор розуміє, що Ігор, інші три князі та воїни не можуть змагатися з богами. Вони можуть лише пожертвувати життям у битві з силами темряви, якими і були половці. У Ведах — це дас’ю, люди ночі, дикуни, ненависники жертвоприношення. Князь Ігор, ставши на захист Русі, виступив як представник Сил Правди і Справедливості. І оскільки сонячні промені були вкрадені, зникли у темряві, то в автора “Слова” князі самі стають сонцями.

Після поразки ті сонця погасли, і воїнам “кровава вина не доста, ту пирь докончаша храбри русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую” (С.18). Образ жертвовного вина (у Ведах — *сома*) з’являється в описі реальної події, реальної битви. Смерть руських воїнів була великою жертвою задля Русі.

І їхня загибель не була даремною. Як свідчить літопис, тим часом Святослав Київський зібрав військові сили Русі і відбив ворогів, захистив Сіверщину та інші землі. Але для поеми, яка з’явилася через 13 років після тих подій, повна реалізація жертвоприношення була чи не найважливішою. І Плач Ярославни, Ігоревої жони, її звернення до могутніх Божественних сил Природи — Вітру, Дніпра, Сонця — були заключним актом у тій жертві, яка була прийнята Небесами. І Бог допоміг — Ігор повертається додому: “Солнце свѣтится на небесь — Игорь князь въ Руской земли. Дѣвици поють на Дунаи, вьются голоси чрезъ море до Кіева” (С. 44–45).

Прихильники Світла (Правди) перемогли сили темряви. Відбулася реалізація Божої Волі і Божого Суду: “Игореви Князю богъ путь кажетъ изъ земли Половецкой на землю Рускую, къ отню злату столу” (С.40-41). Сонце і Море теж звільнилися, і люди славили князів і воїнів, захисників рідної землі.

Тема “Слово” і *Веди* має значно ширші обриси. Але сказаного тут достатньо для постановки проблеми. Давня українська поема “Слово о полку Ігоревім” з’явилася у продовження першої хвилі Ведійського Відродження, яке йшло з Індії через Персію і далі у двох напрямках: 1) в регіони Середньої Азії; 2) на Кавказ і на Дніпро, в Україну. Але цей процес культурного впливу був усюди перерваний монгольським нашествям. Глибокий знавець “Слова” С.Гординський писав ще в 30-ті роки: “Слово” таке нове і свіже, що мимоволі виринає питання, чи воно не було скоріш початком ніж завершенням якогось нового, нечуваного в нас періоду вчасного Ренесансу, що тільки народившись, завмер під навалюю Азії...”¹⁸.

Мабуть, ця обставина — актуальність “Слова” в переломні моменти української історії аж до XVIII ст. — і спонукала деяких учених прив’язувати його до певної доби. Але завдання полягає в тому, щоб усвідомити “Слово” в контексті його часу — в постімперський період становлення держави України-Русі (колишньої метрополії) на етнічній основі наприкінці XII ст.

м. Ужгород

¹⁶ Sri Aurobindo. The Secret of the Veda. — Pondicherry, 1990. — S. 215, 217.

¹⁷ Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1993. — Т. 2. — С. 172.

¹⁸ Гординський С. Слово про Ігорів полк. Український героїчний епос кінця XII століття. — Львів, 1936. — С. 5–6.